

O'SMIRLIK VA O'SPIRINLIK DAVRLARIDA O'QITISH VA O'ZLASHTIRISH**Jumamurotova Kamola****O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti****Amaliy psixologiya yo'nalishi 3- bosqich talabasi****<https://doi.org/10.5281/zenodo.20064765>**

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'smirlik va o'spirinlik davrida o'qitish hamda o'zlashtirish jarayonining psixologik-pedagogik mexanizmlarini tahlil qiladi. Tadqiqotning maqsadi yoshga xos kognitiv rivojlanish, motivatsiya, metakognitsiya va ijtimoiy-emosional omillarni didaktik qarorlar bilan uyg'unlashtirgan konseptual modelni asoslashdir. Metodologiya sifatida nazariy tahlil, taqqoslash va umumlashtirish qo'llanildi. Ilmiy yangilik sifatida o'zlashtirishni boshqaruvchi shartlar tizimi va amaliy tavsiyalar asoslandi.

Аннотация На Русском Языке: Данный тезис анализирует психологико-педагогические механизмы обучения и усвоения в подростковом и юношеском возрасте. Цель исследования состоит в обосновании концептуальной модели, согласующей возрастные когнитивные изменения, мотивацию, метакогницию и социально-эмоциональные факторы с дидактическими решениями. Методологическую основу составили теоретический анализ, сопоставление и обобщение. Научная новизна заключается в систематизации условий управления усвоением и формулировании практических рекомендаций.

Abstract English: This thesis examines psychological and pedagogical mechanisms of teaching and learning in adolescence and youth. The aim is to justify a conceptual model integrating age-related cognitive development, motivation, metacognition, and socio-emotional factors with didactic decisions. The methodology relies on theoretical analysis, comparison, and synthesis. Scientific novelty is presented through a structured set of conditions for managing learning outcomes and a set of practical recommendations for instructional design.

Kalit so'zlar (o'zbek): o'smirlik; o'spirinlik; o'zlashtirish; motivatsiya; metakognitsiya; ijro funksiyalari; differensial o'qitish

Ключевые слова (rus): подростковый возраст; юношеский возраст; усвоение; мотивация; метакогниция; исполнительные функции; дифференцированное обучение

Keywords (ingliz): adolescence; youth; learning achievement; motivation; metacognition; executive functions; differentiated instruction

O'smirlik va o'spirinlik davrlari ta'lim natijalarining keskin farqlanishi, o'quv motivlarining qayta tuzilishi hamda shaxsiy identifikatsiya jarayonining jadallashuvi bilan xarakterlanadi. Mazkur yosh bosqichlarida o'qitish samaradorligi faqat mazmunning murakkabligi yoki metod tanlovi bilan emas, balki o'quvchining kognitiv resurslari, ijtimoiy tajribasi, o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari va emotsional barqarorligi bilan ham belgilanadi. Shu sababli o'qitish va o'zlashtirish o'rtasidagi bog'lanish "o'rgatish" dan ko'ra "o'zlashtirishni boshqarish" mantiqiga yaqinlashadi: o'quvchi bilimni qabul qiluvchi emas, uni quruvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Psixologik nazariyalarda o'smirlik davrida abstrakt fikrlashning kuchayishi, konseptual umumlashtirish va gipotezalarini sinashga moyillik ortishi qayd etiladi; bu holat ta'lim mazmunida muammoli vaziyatlar, sabab-oqibatli izohlash va dalillashni ko'paytirishni taqozo qiladi [1]. Biroq kognitiv imkoniyatlarning ortishi o'z-o'zidan barqaror o'zlashtirishni kafolatlamaydi, chunki ayni davrda e'tiborning bo'linuvchanligi, ijtimoiy baholanishga sezgirlik va motivlarning tez almashishi ham kuchayadi.

O'spirinlik bosqichida esa kasbiy yo'nalish, hayotiy reja, qadriyatlar tizimi shakllanib, o'qishga nisbatan instrumentallashtirilgan munosabat kuchayadi: bilim “qiziq” bo'lgani uchun emas, balki maqsadga olib boradigan resurs sifatida o'zlashtiriladi. Bu yerda o'qitishning markaziy vazifasi o'quv mazmunini shaxsiy istiqbol bilan bog'laydigan ma'no hosil qilish mexanizmlarini ishga solishdan iborat. Vygotskiy an'analarida rivojlanishning yaqin zonasi g'oyasi o'smir-o'spirinlarda alohida ahamiyat kasb etadi: ular murakkab vazifani kattalar yoki tengdoshlar ko'magi bilan bajara oladi, keyin esa mustaqillikka o'tadi [2]. Demak, didaktik dizayn vaqtinchalik tayanchlar, bosqichma-bosqich mustaqillashtirish va refleksiv tahlilni rejalashtirishi lozim.

O'zlashtirishni tushuntirishda axborotni qayta ishlash yondashuvi ham muhim: ishchi xotira sig'imi, e'tibor resurslari va kodlash strategiyalari o'quv natijasini belgilaydi. Swellerning kognitiv yuklama nazariyasiga ko'ra, o'quv materialini taqdim etish shakli ortiqcha yuklamani kamaytirsas, o'zlashtirish chuqurlashadi [3]. O'smir-o'spirinlarda mavhum tushunchalar ko'paygani sari ichki (intrinsik) yuklama ortadi, shuning uchun o'qituvchi tashqi (ekstrane) yuklamani, ya'ni keraksiz murakkab izohlar, tartibsiz vizual material va noaniq ko'rsatmalarni kamaytirishi zarur. Bunda strukturaviy konspektlar, namunaviy yechimlar, qisqa, lekin mantiqan izchil qayta aloqa hamda “bosqichli murakkablashtirish” tamoyili didaktik shart sifatida ko'riladi.

Metakognitsiya, ya'ni o'z bilishini bilish va o'qish jarayonini nazorat qilish ko'nikmalari o'smirlikdan boshlab tez rivojlanadi. O'quvchi endi faqat natijani emas, usulni ham baholay boshlaydi: “Qanday o'qidim?”, “Nimani tushunmadim?”, “Qaysi strategiya samarali bo'ldi?”. Flavell ta'kidlaganidek, metakognitiv bilim va metakognitiv boshqaruv o'qishning barqaror regulyatoridir [4]. Shunday ekan, o'qitish jarayonida rejalashtirish, o'z-o'zini tekshirish, xatoni tahlil qilish, qayta o'qish strategiyalarini o'rgatish maxsus maqsadga aylanishi kerak. Buni faqat “o'qishga o'rgatish” darslari bilan cheklab bo'lmaydi; har bir fan o'zining o'qish strategiyasiga ega: matnni tushunish, formulani talqin qilish, tarixiy manbani tahlil qilish, tajriba natijasini izohlash kabi.

Motivatsiya masalasi o'smir-o'spirinlarda ayniqsa murakkab, chunki tashqi baho va ichki qiziqish o'rtasidagi nisbat o'zgaruvchan bo'ladi. Self-determination nazariyasida avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy bog'liqlik ehtiyojlari qondirilsa, ichki motivatsiya kuchayishi ko'rsatiladi [5]. Maktab amaliyotida bu, bir tomondan, tanlov elementlari (topshiriq formati, mavzu doirasi, taqdimot usuli), ikkinchi tomondan, aniq mezonlar va adolatli baholash, uchinchi tomondan, sinfda psixologik xavfsizlik muhitini yaratish deganidir. O'spirinlikda kompetentlik ehtiyoji ko'pincha real yutuqlar bilan bog'lanadi; shuning uchun baholash faqat saralovchi emas, rivojlantiruvchi bo'lishi, formatif qayta aloqaga tayanuvchi mexanizmlar ustuvor bo'lishi zarur. O'zlashtirishning pasayishi ko'p hollarda “qobiliyatsizlik” emas, balki maqsad va vositalar o'rtasidagi uzilish, xatodan qo'rqish va muvaffaqiyat mezonining noaniqligi bilan izohlanadi.

O'smirlik va o'spirinlikdagi o'zlashtirishda tengdoshlar omili ham kuchli. Ijtimoiy taqqoslash, guruh normasi, obro' motivi o'qish strategiyalarini o'zgartiradi: kimdir liderlik uchun chuqur tayyorlanadi, kimdir “ko'rinmaslik” uchun minimal darajada ishtirok etadi. Shu nuqtai nazardan kooperativ o'qitish, rollar taqsimoti, jamoaviy muhokama va debatlar nafaqat kommunikativ ko'nikmalarni, balki tushunishning chuqurligini ham oshiradi, agar o'qituvchi vazifani aniq strukturalasa va mas'uliyatni individuallashtirsas. Aks holda, “bepul minib olish”

effekti paydo bo'lib, o'zlashtirish yuzaki bo'lib qoladi. Mahalliy pedagogik adabiyotlarda ham o'quv faoliyatini tashkil etishda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvning samaradorligi, ayniqsa o'smir-o'spirinlar bilan ishlashda, ta'kidlanadi [6]. Bu yondashuv differensial vazifalar, turli darajadagi qo'llab-quvvatlash va individual ta'lim yo'nalishini talab qiladi.

Mazkur tezis doirasida o'qitish va o'zlashtirishning konseptual modeli quyidagi o'zaro bog'langan bloklar orqali asoslanadi: birinchisi, kognitiv blok bo'lib, u bilimning strukturalanishi, tushunchalararo bog'lanishlar va ko'nikmalarning avtomatlashuvini qamrab oladi; ikkinchisi, regulyativ blok bo'lib, metakognitsiya va o'zini boshqarish (vaqtni rejalashtirish, e'tibor nazorati, maqsad qo'yish)ni o'z ichiga oladi; uchinchisi, motivatsion-mazmuniy blok bo'lib, o'quv mazmunining shaxsiy ma'nosi, avtonomiya tajribasi va kompetentlik hissiga tayanadi; to'rtinchisi, ijtimoiy-emosional blok bo'lib, sinf iqlimi, tengdoshlar bilan hamkorlik, o'qituvchi bilan ishonchli munosabat va stressni boshqarish omillarini birlashtiradi. Modelning ilmiy yangiligi shundaki, u o'zlashtirishni faqat bilim miqdori bilan emas, balki o'qish strategiyalarining barqarorligi va o'z-o'zini boshqarishning rivojlanishi bilan bir butun tizimda ko'radi; didaktik qarorlar har bir blok uchun alohida shartlarni belgilashi kerak.

Amaliy jihatdan, o'smir-o'spirinlar uchun samarali o'qitish shartlari sifatida quyidagilar asoslanadi: ta'lim mazmunini muammoli savollar va real vaziyatlar bilan bog'lash orqali ma'no hosil qilish; o'quv topshiriqlarini kognitiv yuklama nuqtai nazaridan qayta dizaynlash, ya'ni murakkablikni bosqichlab oshirish va keraksiz elementlarni qisqartirish; metakognitiv siklni darsga tikish, jumladan reja, o'zini tekshirish va refleksiya uchun vaqt ajratish; baholash mezonlarini ochiq qilish va qayta aloqani “xato jazosi” emas, “o'sish resursi” sifatida taqdim etish; differensial o'qitish orqali turli tayyorgarlik darajasiga mos yo'nalish berish. Ushbu shartlar o'qituvchidan metodik moslashuvchanlikni, o'quvchi esa o'z o'qishini anglash va boshqarish ko'nikmalarini talab qiladi.

Xulosa qilib aytganda, o'smirlik va o'spirinlik davrlarida o'qitish va o'zlashtirish o'zaro murakkab tizimli munosabat bo'lib, u kognitiv rivojlanishning yangi darajasi, metakognitiv regulyatsiyaning shakllanishi, motivatsion tuzilmaning qayta konfiguratsiyasi hamda ijtimoiy-emosional muhitning ta'siri bilan belgilanadi. Tezisdan asoslangan konseptual model o'zlashtirishni boshqarishning to'rtta blokini uyg'un ko'rishga imkon beradi va didaktik qarorlarni shu bloklar bo'yicha muvofiqlashtirishni talab etadi. Natijada o'smir-o'spirinlarning o'quv natijalari barqarorlashadi, chuqur tushunish va mustaqil o'qish strategiyalari rivojlanadi, ta'lim mazmuni esa shaxsiy ma'no va kasbiy istiqbol bilan bog'langan holda o'zlashtiriladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Piaget J. The psychology of intelligence. London: Routledge, 1950. 182 p.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва: АСТ, 2019. 544 с.
3. Sweller J. Cognitive load theory. New York: Springer, 2011. 263 p.
4. Flavell J. H. Cognitive development. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1985. 254 p.
5. Deci E. L.; Ryan R. M. Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. New York: Plenum Press, 1985. 371 p.
6. Davletshin M. O'. Yosh davrlari psixologiyasi. Toshkent: O'qituvchi, 2004. 256 b.
7. Гальперин П. Я. Введение в психологию. Москва: Университет, 2000. 336 с.